

TEFSİR İLMİNİN TANIMI: MOLLA FENÂRÎ ÖRNEĞİ¹

Doç. Dr. Mehmet ÇİÇEK*

Özet

Tefsir ilminin tanımının Molla Fenârî tarafından nasıl ele alındığını ortaya koymaya çalışacağımız bu makalede öncelikle Fenârî'nin yaşadığı döneme kadar ki Tefsir ilmi terkinin kullanımını ortaya koyacağız. Devamında Molla Fenârî'nin meseleyi hangi zeminde ele aldığını da gösteren iki müellifin, Kutbeddin Râzî ve Tefâtânî'nin tanımlarını aktaracağız. Bu genel ve özel bilgilendirme, bir taraftan okuyucunun zihninde Tefsir ilmine dair bir fikir oluşturmayı hedeflerken diğer taraftan Molla Fenârî'nin tanımını hangi zeminde incelediğini bize verecektir. Nitekim *Aynu'l-A'yân* adlı eserinde bu tanımların kritiklerini yapan Molla Fenârî, aynı zamanda kendi tanımında da neyi dikkate alacağını ipuçlarını verir.

Molla Fenârî'nin Tefsir ilmi tanımını verdikten sonra ise bu tanımları diğer tanımlardan ayıran noktalara değinilecektir. Son olarak Tefsir ilmine ne tür bir katkı yaptığı üzerinde durularak kendisinden sonraki ulema tarafından bu tanımın ne kadar dikkate alındığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir ilmi, Molla Fenârî, Aynu'l-A'yân, Marifet.

Definition of the Science of Qur'anic Exegesis (*ilm al-tafsir*): The Example of Mulla Fanari

Abstract

In this article in which we will try to argue how the definition of the science of Qur'anic Exegesis (*ilm al-tafsir*) was done by Mulla Fanari, we will, first, deal with the usage of the expression of *ilm al-tafsir* until the period when Mulla Fanari lived. Then, we will narrate how the definitions of two scholars, Qutb al-din al-Razi and al-Taftazani, which shows on which basis Mulla Fanari discusses the issue. These general and specific notes aims to create an idea regarding the science of Qur'anic exegesis in the reader's mind, on one hand, and points out the basis of Mulla Fanari's definition, on the other. Making critiques on the definitions in question in His *Ayn al-a'yan*, Mulla Fanari, also, gives the clues of the points he took into consideration in his definition.

After providing Mulla Fanari's definition of *ilm al-tafsir*, we will study the differentiating points of this definition from the other ones. Finally, we will examine the definition's contribution to *ilm al-tafsir* and seek to what extent this definition has been paid attention by later scholars in the following periods.

Key words: The science of Qur'anic exegesis, Mulla Fanari, *Ayn al-a'yan*, Marifa

¹ Bu çalışmada "Molla Fenârî ve Fazlur Rahman'ın Kur'ân'a Yaklaşımları" adlı doktora tezimizden istifade edilmiştir.

* Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mehmet_cicek34@hotmail.com.

Giriş

Tefsir ilminin tanımını Molla Fenârî (ö. 834/1431) örneğinde inceleyeceğimiz bu makalede konuya giriş yapmadan önce bazı kavramları aşikâr hale getirmemizin maksadın anlaşılması konusunda kolaylık sağlayacaktır. Bu manada Tefsir ve Ulûmu'l-Kur'ân kavramlarının Tefsir ilmi kavramından ayırt edilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

İlk olarak Tefsir ile Tefsir ilmi arasındaki farklılığı ortaya koyacağız. Müfessirlerin “Tefsir” faaliyetiyle, Tefsir’e dair teorik mülahazalarda bulunanların “Tefsir ilmi” kavramının kullanımı arasında bir ayrıma gidilmelidir. Zira Tefsir faaliyeti, “Kur'ân'ın Kur'ân'ı tefsir etmesi” dikkate alınmadığında, peygamberimize kadar geri götürülebilir. Nitekim elçiye indirilen Allah kelamının tebyînle bütünleşmiş bir tebliği içermesi Tefsir eyleminin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Tebyîn eylemi, basit anlamda şifâhî bir söylem olmayıp eyleme yani tatbika işaret eden daha geniş bir tavrın karşılığıdır. Bizim vurgulamaya çalıştığımız nokta ise “Tefsir” faaliyetini bir “ilim” olarak incelemeye çalışmaktır. Başka bir ifadeyle bu faaliyete yönelik teoriye işaret etmektir.

Tefsir ile Tefsir ilmi arasındaki bu ayrımdan sonra kavramsal olarak Ulûmu'l-Kur'ân ile Tefsir ilmi terkibi arasındaki ayrımı netleştirmeliyiz. Zira “Ulûmu'l-Kur'ân” terkibi bilindiği üzere Kur'ân'la alakalı olarak üretilen konuların bir kitap şeklinde tasnif edilmesidir. Burada müsamaha yoluyla söylenen ilk döneme ait çalışmalarda ve Tefsir mukaddimelerinde aktarılan Ulûmu'l-Kur'ân kullanımlarını nazar-ı itibara almadığımızı vurgulamalıyız. Zira bir veya birkaç Kur'ân ilminin Ulûmu'l-Kur'ân diye isimlendirilmesinin merkeze alınması, meseleyi doğru bir şekilde ortaya koymaktan bizi alıkoyacaktır. Bu anlamda Zerkeşî'nin “*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*”ı ile Kâfiyeci'nin de öğrencisi olan Suyûtî'nin “*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*”ı örnek Ulûmu'l-Kur'ân metinleri olarak kabul edilebilir. Bu eserler tek tek değil de bir bütün veya “*Menâhil*”deki ifadesiyle bir “fihrist” mahiyetini taşıyan “ilim”lerin yazıya dökülmeye başladığı bir dönem özelliğini de taşımaktadır.² Ulûmu'l-Kur'ân'ın bu özelliğini dikkate aldığımızda “Tefsir ilmi” terkinin daha üstte yer alan bir şemsiye kavramı niteliği taşıdığını görebiliriz. Burada Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde Tefsir ilminin

² Muhammed Abdülazîm Zürkânî (1367/1948), *Menâhi'l-irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemrelî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1995, I, 23-24.

tanımının bir başlık olarak işlenmesi, bizim söylemimizle çelişir gibi gözükse de dikkatli bir okuma, Ulûmu'l-Kur'ân kavramının daha özel bir manayı bünyesinde taşıdığını hemen fark edecektir. Zira fihrist türü çalışmalar, tanımlamadan ziyade derlemeyi kendisine konu edinir. Nitekim Ulûmu'l-Kur'ân çalışmalarındaki Tefsir ilmi tanımlamaları da bu derlemeci söylemden âzâde değildir. Biraz sonra bu konuya tekrar döneceğimizi ifade ederek şimdilik bu kadarıyla iktifa edelim.

Bu ön bilgi ışığında tanımını inceleyeceğimiz Molla Fenârî'nin görüşlerini zikretmeden önce Tefsir ilminin tanımına dair ne tür bir zeminin olduğunu ortaya koymalıyız. Zira Molla Fenârî'nin konuştuğu zemin, söyleminin gücü ve etkisinin ne olduğu, bu soruya vereceğimiz cevapla da bağlantılıdır. Molla Fenârî'nin ifadesiyle bu tespit, efradını câmi ve ağıyarını mâni bir Tefsir ilmi tanımına doğru gidişin de ipuçlarını verecektir.

Molla Fenârî'nin yaşadığı ve eserini ürettiği döneme kadar ki “Tefsir ilmi”nin serencamını genel ve özel olarak iki kısımda mütalaa edeceğiz. Önce genel olarak “Tefsir ilmi” terkininin kullanımını ve anlam dünyasını aktarmaya çalışacağız. Devamında ise Molla Fenârî'nin “Tefsir ilmi” kavramını hangi zeminde ele aldığını ve Tefsir ilminin tanımlanmasına ne tür bir katkı yaptığını özel bağlamı üzerinden ortaya koymaya çalışacağız. Böylece kavramın Molla Fenârî'ye kadar ki tarihsel süreci genel ve özel perspektiften sunulacaktır.

1. Molla Fenârî Öncesi “Tefsir ilmi”

Mevcut veriler ışığında “Tefsir ilmi” terkinini kullanan ilk isim hicrî altıncı asrın sonlarında yaşayan İbnu'l-Cevzî'dir (ö. 597/1201). İbnu'l-Cevzî, “*Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr*” (Tefsir ilminde yolculuk azığı) adlı eserinin mukaddimesinde uzun tefsirlerin insanları ümitsizliğe sevk ettiğini, kısa tefsirlerin ise faydadan hâlî olduğunu, orta olanların ise tertip ve düzenden yoksun olduğunu belirterek söz konusu kusurlardan âzâde bir şekilde eserini oluşturduğunu söyler.³ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere onun hedefi, kişinin Tefsir'le ilgili bilgisini düzenli ve tertipli bir hale getirmeyi sağlamaktır. Ayrıca “Tefsir ilmi”nin fazileti başlığında da İbnu'l-Cevzî, Abdullah b. Mes'ûd'dan naklen kendilerinin Resulullah'tan on ayeti öğrenip uygulamadıkça diğer ayetlere geçmediklerini aktarmaktadır. Yine faziletiyle ilgili Hasan-ı Basrî'den; Sahabenin, her

³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, 3. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984, I, 3.

ayetin ne hakkında indirildiğini ve bununla neyin kast edildiğini bilmeden onun peşini bırakmadıklarını nakleder.⁴ Böylece Tefsir'in bir eylem ve merak duygusuyla gelişebileceğine işaret etmiş olur. Aktarılan bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere İbnu'l-Cevzî'nin kullanımında da “Tefsir ilmi”nden değil Tefsir bilgisinden bahsedildiğini söyleyebiliriz.

Yedinci yüzyılın başında yaşayan ve kaynaklarda Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) arkadaşı olduğu belirtilen Kadı Şemseddin Huveyyî⁵ (ö. 637/1239) “Tefsir ilmi” terkiibini kullanan diğer bir isimdir. Huveyyî Tefsir ilmi'ni; (bir yandan) kolay bir ilim ve (bir yandan da) zor bir ilim olarak nitelemiş ve zorluğu ile ilgili olarak birkaç noktaya dikkat çekmiştir. O'na göre zor oluşu, Kur'ân-ı Kerim'in insanî söylemler olan darb-ı meseller, şiirler ve benzerlerinin aksine, insanların işitmekle muradına ulaşamadığı ve manasını anlamadığı Allah'ın kelamı olmasıdır. Çünkü Huveyyî'ye göre Tefsir'de insanın sahip olduğu bilgi, o konuyla ilgili bilen kişiyi dinlemekle veya dinleyenden onu almakla mümkün olmaktadır.⁶ Kolaylığın ne olduğuna değinmeyen Huveyyî'nin söylemlerinden anlaşılmaktadır ki bundan kasıt, Kur'ân'ın iki elimiz arasında bulunmasıdır. Sonuç olarak Şemseddin Huveyyî'nin “ilim” ifadesini tefsir bilgisi karşılığında kullandığını söyleyebiliriz. Nitekim o, tanımlama yapmamakta bilakis tespit yapmaktadır. Başka bir ifadeyle o, bu ifadesiyle bir ilmin tanımını vermekten ziyade, önemli gördüğü bir noktaya dikkat çekmektedir ki o da metnin önemünde olmasına rağmen kelamın sahibinin Allah Teâlâ olması sebebiyle muradın bilinmesinin “zor” olmasıdır. Bununla birlikte Huveyyî'nin ifadeleri Tefsir ilmi tanımlama girişimlerinin nüvesi olarak da kabul edilebilir.

Sekizinci yüzyılda “Tefsir ilmi” kavramını kullanan kişi Ebû Hayyân'dır (ö. 745/1344). O, “Tefsir ilmi'nde (Tefsir kitaplarında) ne bulunmamalıdır?” diye sorarak “selbî” bir tavırla konuya giriş yapmıştır. Ebû Hayyân, müfessirlerin çoğunlukla Tefsirlerini; İrabla ilgili açıklama yaptıklarında nahvin delillendirmeleriyle, Fıkıh Usûlü'nün, Fıkıhın ve Usûlü'd-din'in mevzularıyla doldurduklarını ifade eder. Hâlbuki anlatılanların hepsi Ebû Hayyân'a göre, bu ilimlerin kendi eserlerinde tartışılmıştır.

⁴ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, I, 4.

⁵ Şemseddin Ahmed b. Halil b. Seâde el-Huveyyî eş-Şâfîî. Azerbaycan'daki Hoy şehrine nispet edilmiştir. Bkz. Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad (1089/1679), *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnavud, Muhammed Arnavud, Dâru ibn Kesîr, Beyrut, 1406/1986, VII, 320-321.

⁶ Bedreddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru't-Turâs, Kahire, I, 16.

O'na göre Tefsir ilmi'nin yapması gereken, bunların üzerinde bir istidlalde bulunmaksızın yani bu verileri tartışmayıp “müsellem” olarak kabul etmesidir. Aynı şekilde Ebû Hayyân; sahih olmayan sebab-i nüzulleri, fezâil hadislerini, gereksiz hikâyeleri ve isrâîlî haberleri Tefsirlerinde zikretmeleri sebebiyle müfessirleri eleştirmiştir. O, bunların zikredilmesinin Tefsir ilmi'nde bir gereklilik olmadığı düşüncesindedir.⁷

Ebû Hayyân'ın bu değerlendirmelerinde genel olarak kendi dönemine kadarki Tefsir kitaplarının içeriğine yönelik bir eleştiri görülmektedir. O, ilgili ifadelerin Tefsir kitaplarında tartışılmasının anlamsız ve gereksiz bir fazlalık olduğu kanaatindedir. Ayrıca sahih olmayan sebab-i nüzuller, fezâil hadisleri, gereksiz hikâyeler ve isrâîlî haberler gibi rivâyetlerde ortaya çıkan kusurlar sebebiyle, eleştirisini bu hususlara da yönelttiği anlaşılmaktadır. Ebû Hayyân'ın bu söylemi diğer taraftan Tefsir'le diğer ilimler arasındaki ilişkinin/ilişkisizliğin keyfiyetini ortaya koyması açısından önemlidir.

Ebû Hayyân bu “selbî” tavidan sonra Tefsir ilmi'nin “ıstılahî” anlamını şöyle ifade eder:

*“Tefsir, Kur'ân lafızlarıyla ilgili nutkun keyfiyetini, (Kur'ân lafızlarının) medlüllerini, tek ve terkîbî olarak hükümlerini, terkib durumunda hamledilen manaları ve bunlara eklenen anlamları araştıran bir ilimdir”.*⁸

Ebû Hayyân, tanımının devamında bunu şerh de etmiştir. O, tanımda geçen “ilim” kavramının cins ifade ettiğini, dolayısıyla diğer ilimlere de şamil olduğunu söyler. “Kur'ân lafızlarıyla ilgili nutkun keyfiyeti” ile Kıraat ilmini; “medlüllerini” ifadesiyle bu ilimde ihtiyaç hissedilen dil ilmini (ilmu'l-luğa); “Tek ve terkîbî hükümlerini” ifadesiyle Sarf, İrab, Beyân, Bedi' ilimlerini; “terkib durumunda hamledilen manaları” ifadesiyle hakîkî anlamın dışındaki mecâzî anlamı kastettiğini ifade eder. Çünkü Ebû Hayyân'a göre terkib, bazen ifadeyi zahir'den mecâzî manaya çevirmektir. “Bunlara eklenen şeyler” sözüyle de nesh, sebab-i nüzûl, Kur'ân'daki müphem ifadeleri açığa çıkaran kıssa ve benzeri şeyleri bilmeyi kastettiğini söyler.⁹

Ebû Hayyân'ın tanımında dikkati çeken nokta, “ilim” ifadesini cins isim olarak değerlendirmesidir. Dolayısıyla tanımdaki ilim ifadesinin cins anlamında

⁷ Muhammed Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcut, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, Lübnan, 1413/1993, I, 104.

⁸ Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, I, 121.

⁹ Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhît*, I, 121.

kullanılmasının bütün ilimleri mi yoksa tanımın ilerleyen aşamalarında vurgulanan dil ve Kur'ân ilimlerini mi kast ettiği konusu gündeme gelmektedir. Ebû Hayyân'ın dilci olması hasebiyle Tefsir ilmini esasen dil ilimlerinin verilerinin sergilendiği bir yapı olarak gördüğünü söyleyebiliriz.¹⁰ Nitekim Kıraat ilmine yakından bakıldığında lafzın doğru tespit edilmesiyle ilgili dil'e ait bir eylem olduğu söylenebilir. Ancak tanımda “bunlara eklenen şeyler” ifadeleri dikkat çekmektedir. “Bunlara eklenen şeyler” ise, tanımın şerhinde de ifade ettiği üzere esbâb-ı nüzul ve nâsih-mensûh gibi Ulûmu'l-Kur'ân bahisleridir. Dolayısıyla ona göre dilsel tahlillere Ulûmu'l-Kur'ân kavramlarının eklenmesiyle oluşan şeye Tefsir ilmi denmektedir. Bununla birlikte Ebû Hayyân'ın tanımdan önce selbî bir tavırla ortaya koyduğu Kur'ân Tefsirlerinde neyin bulunmaması gerektiği şeklindeki yaklaşımı Tefsir'in bütün ilimlerden âzâde olduğu anlamında değildir. Bilakis tefsirlerin ilimlerin illetlerinin tartışılma yeri olmadığına yönelik bir vurgudur. Yani Tefsir'in aslında bir ilim değil ilimler topluluğu olması bu açıdan bakıldığında sadece dil ve Kur'ân ilimleriyle sınırlı bir ilim hüviyetinde olduğunu göstermez. Kanaatimizce bu, Tefsir'in; farklı ilimlerin birikimlerinden istifade eden bir ilim olmasıyla da alakalıdır. Ancak söz konusu vurgunun tanımda yeterince ortaya konduğunu da söyleyemeyiz.

Sekizinci yüzyılın sonunda Tefsir ilmi kavramını kullanan diğer bir âlim Zerkeşî'dir (ö. 794/1392). O, “*el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*” adlı Kur'ân ilimleriyle ilgili eserine girişte ilk olarak Tefsir ilmi'ne bir fasıl açmıştır. O, Tefsir ilmi'nin; Muhammed'e (sav) indirilen, Allah'ın kitabının kendisiyle anlaşıldığı, manalarının açıklandığı, hükümlerin ve hikmetlerin çıkartıldığı bir ilim olduğunu zikreder.¹¹ Ulûmu'l-Kur'ân literatürünün önemli kaynaklarından biri belki de ilki kabul edebileceğimiz bu eserde ortaya konan tanım, girişte de ifade ettiğimiz üzere tanımdan ziyade bir tasvirdir. Bu manada Zerkeşî'nin bu söylemi tasvir merkezli “itibârî” bir açıklama hüviyetindedir.

¹⁰ Ebû Hayyân'ın söyleminin önemli bir etki gücüne sahip olduğunu vurgulamalıyız. Nitekim sekizinci yüzyılın başlarında vefat eden Necmettin Tûfî'nin (ö. 716/1316) “*el-İksîr fî kavâidi't-tefsîr*” adlı eseri, sadece yarım asır sonra Ebû Hayyân'ın dillendireceği söylemin teorik inşasını ortaya koyan öncü bir çalışma değil aynı zamanda bundan sonra Tefsir ilmine dair görüş bildiren isimlerin bigâne kalamayacağı bir eser olarak kabul edilebilir. Zira bu çalışmasında Tûfî, tıpkı Ebû Hayyân gibi tefsirin dilselliğine yönelik vurgudan hareketle dil ile Tefsir arasındaki ilişkiyi sistemleştirmeyi hedeflemiştir. Ayrıntıları için bk. Abdülkerim Seber, “Necmeddin et-Tûfî'nin “*el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*” isimli eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sayı XXIV, s. 25-59; Mustafa Karagöz, “*el-İksîr fî kavâidi't-Tefsîr* Örneğinde Tefsir Usûlü Yazımına Bir Katkı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, cilt IX, sayı XVII, s. 171-200.

¹¹ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 13.

Buraya kadar zikrettiğimiz bilgilere baktığımızda “Tefsir ilmi” kullanımının her ne kadar hicrî altıncı asra kadar geri götürülebilse de terimsel kullanımının hicrî sekizinci asırda yaşayan Ebû Hayyân tarafından gündeme getirildiğini söyleyebiliriz. O, Tefsir ilmini, Dil ve Kur’ân ilimlerinin birleşiminden oluşan ilmin adı olarak kullanmaktadır.

Fenârî öncesi “Tefsir ilmi” terkihiyle ilgili kullanımı böylece zikrettikten sonra, Molla Fenârî’nin usûlünü takip ederek, iki Keşşâf şârihinin; Kutbeddin Râzî (ö. 766/1364) ve Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) konu ile ilgili görüşlerini aktaracağız. Konuya girmeden önce Molla Fenârî tarafından Tefsir ilmi’nin tanımının, Ulûmu’l-Kur’ân kitaplarındaki bilgiler ışığında değil de niçin Keşşâf şerhlerinde tartışıldığı sorusuna dikkatleri çekeceğiz. Hatta Keşşâf’ta Tefsir ilmine yönelik bir tanım geçmemesine rağmen şerhlerde meselenin ele alınması dikkat çekicidir. Bu, hem şerhin yapısıyla hem de dönemin genel karakteriyle açıklanabilir. Nitekim şerh veya hâşiye, Molla Fenârî’nin hocaları Ekmeleddin Bâbertî (ö. 786/1384) ve Cemaleddin Aksarâyî’nin (ö. 791/1388-1389) de dâhil olduğu Kutbeddin Râzî, Teftâzânî, Seyyid Şerif Cürcânî (1340-1413) vb. o dönemde yaşayan birçok müellifin yazım tarzıdır.

Molla Fenârî’nin tanımında dikkate aldığı Kutbeddin Râzî, aynı zamanda iyi bir mantıkçı olarak bilinir. Bu manada onun, bir tanımda bulunması gereken özellikleri bünyesinde taşıyacak şekilde tanımını ortaya koyması beklenir. Muhtemelen Kutbeddin Râzî’nin bu yönü, Molla Fenârî’nin eserinde dikkate alınmasının sebeplerinden biri olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan Molla Fenârî’nin hocası Cemaleddin Aksarâyî’nin yazdığı “*İtiradât ala Şerhi’l-Keşşâf li’l-Kutb et-Tahtânî*” adlı eserindeki muhatabının Kutbeddin Râzî olması da tanımını oluşturmada dikkate alınmasının nedenlerinden biri olabilir.

Molla Fenârî, Kutbeddin er-Râzî’nin¹² Keşşâf şerhinde Tefsir ilmi’ni; “علم التفسير: “*ما يبحث فيه عن مراد الله تعالى من قرآنه المجيد*” (*İlm-i Tefsir, Kur’ân-ı Mecidden Allah Teâlânın muradını araştırmaktır*)¹³ şeklinde tanımladığını ifade eder.

¹² Molla Fenârî, Aynu’l-A’yân’da Kutbeddin Râzî’yle ilgili “Şârih”, “Fâzıl” ifadelerini kullanacağını ve her ne zaman bu ifadeyi kullanırsa bununla onu kastettiğini ifade etmiştir. Bkz. Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed Molla Fenârî (834/1431), *Aynu’l-A’yân*, Rıfat Bey Matbaası, Dersaadet 1325, s. 4; Yazma için bkz. Atıf Efendi Ktp. No: 193, vr. 2b.

¹³ Ebu Abdillâh Kutbüddin Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî Kutbeddin Râzî (766/1364), *Şerhu Müşkilati’l-Keşşaf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no: 621, vr. 4a; *Aynu’l-A’yân*, s. 4; (vr. 2b).

Molla Fenârî'nin eserinde "Tefsir ilmi"ne yönelik tanımını incelediği diğer isim Keşşaf şârihi Teftâzânî'dir. O, Tefsir ilmini " العلم الباحث عن أحوال كلام الله تعالى من حيث الدلالة " "على المراد" ¹⁴ (murada delâlet etmesi açısından Allah kelamının lafızlarının hallerini araştıran bir ilimdir) şeklinde tanımlamaktadır. Aslında bu tanım, yaşadıkları dönemin diğer önemli bir siması olan Seyyid Şerif Cürçânî'nin de Keşşâf hâşiyesinde zikrettiği tanımdır.¹⁵ Dolayısıyla Molla Fenârî'nin konuyla ilgili değerlendirmesi, adı zikredilmese de onu da kapsamaktadır.

2. Molla Fenârî'nin "Tefsir İlmi" Tanımı

Molla Fenârî eserinde sadece bu isimlerin tanımlarını zikretmekle yetinmeyip mevcut tanımlara yönelik değerlendirmeler yaparak bir manada kendi tanımına da giriş yapar. O, Kutbeddin Râzî'nin ortaya koyduğu tanımın iki yönden eleştirilebileceğini söyler:

Birincisi, bu tanımın; melik ve mâlik gibi lafızların hallerini araştıran kıraat vecihlerinin oluşturduğu bahisleri, nâsih ve mensuh lafızlarını araştırmayı, esbâb-ı nüzûl, iniş tertibi, mekkî-medenî ve benzerleri gibi konuları dışarıda bırakması sebebiyle efrâdına câmi olmamasıdır. Bu başlıklar Mushaf'la bağlantılı olmakla birlikte Mushaf'ın dışındaki konulardır. Dolayısıyla tanımda vurgulanan Kur'ân-ı Mecîd bu başlıkları kapsamaz. Hâlbuki bu başlıklar Tefsir ilmiyle ilgilidir.

İkinci eleştiri ise, Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın muradının araştırılması söz konusu tanıma göre Tefsir'le mümkün olmaktadır. Molla Fenârî'ye göre bu durumda muradı kendisine konu edinen Kelam (Fıkh-ı ekber) ve Fıkhın da (Fıkh-ı eşgar) Tefsir'e dâhil edilmesi gerekir. Zira ifade mutlak olarak söylenmiştir. Bu ise tanımla ilgili diğer bir probleme işaret eder ki o da tanımın ağıyarına mâni olmamasıdır.¹⁶ Başka bir ifadeyle Tefsir'i diğer ilimlerden ayıran şey Allah'ın muradı değildir. Zira Kur'ân söz konusu olduğunda bu, parçacı da olsa diğer ilimlerin konusu dâhilindedir.

Sonuç olarak Molla Fenârî nezdinde Kutbeddin Râzî'nin Tefsir ilmine yönelik tanımı, tanımın genel özelliği olan efradını câmi ağıyarını mâni olma özelliğinden mahrum, yetersiz ve eksik bir tanımdır.

¹⁴ Sa'deddin Mes'ud b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî (792/1390), *Haşiyetü'l-Keşşaf*, Süleymaniye Ktp., Fatih, no: 589, vr. 5b.

¹⁵ Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî (816/1413), *Haşiyetü'l-Keşşaf*, Daru'l-Ma'rife Beyrut, I, 15.

¹⁶ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 4; (vr. 2b).

Teftâzânî'nin tanımına yönelik değerlendirmelerde de bulunan Molla Fenârî; öncelikle Teftâzânî'nin tanımını Kutbeddin Râzî'nin tanımıyla mukayese ederek tenkide tabi tutar. Onun, tanımında “Allah kelamının halleri” (ahvâlu kelâmillah) ifadesiyle Kutbeddin Râzî'nin tanımının birinci kısmına yönelik yaptığı eleştiriyi sanki dikkate aldığını belirtir. Şöyle ki tanımda Kur'ân'ın kendisini değil de Kur'ân'ın farklı boyutlarını dikkate alan “halleri” ifadesini zikretmiştir. İkinci eleştirisini yani muradın Tefsir dışında Fıkıh ve Kelâm tarafından da işlendiğini göz önüne alarak tanımında “haysiyet”le bunu kayıtlandırmıştır. Molla Fenârî, Teftâzânî'nin tanımında “haysiyet” kaydını dile getirmesinin başka bir nedenle de mümkün olabileceğini aktarır. Bu da edebî ilimleri Tefsir'e dâhil etmekten sakınması olabilir. Çünkü Molla Fenârî'ye göre bu ilimler (ulûm-u edebîyye), Allah kelamının hallerini, Allah Teâlâ'nın muradı açısından değil mutlak olarak yani kelimeler açısından inceler. Dolayısıyla Teftâzânî tanımında bu noktayı göz önüne almış olabilir.

Kutbeddin Râzî'nin tanımına katkıları üzerinden Teftâzânî'nin tanımını değerlendiren Molla Fenârî, devamında Teftâzânî'nin tanımına da yapacağı itirazları sıralar. Molla Fenârî'nin bu tavrı, tanımını öncelikle kendi serüveni üzerinden tahlil ederek başladığını gösterir.

Buna göre Kur'ân lafzıyla ilgili araştırma esbâb-ı nüzul, nesih, melik ve mâlik gibi sadece manaya tesir eden konularla ilgili değil, ayrıca tefhîm, imâle ve benzeri manaya tesir etmeyen şeylerle ilgili de olabilir. Dolayısıyla Kıraat ilmi söz konusu olduğunda Tefsir ilmi için tanımlanan “haysiyet” kaydındaki murad-ı ilâhî, manaya delalet eden yerlerde murada dâhil olduğu gibi sadece lafzın fonetiğiyle ilgili yerlerde ise muradın dışında kalmaktadır. Molla Fenârî'ye göre bu, Teftâzânî'nin tanımının efrâdına câmi olmamasına sebep olmuştur.

Molla Fenârî, Teftâzânî'nin tanımının yukarıda zikrettiği gibi Kıraat'ı Tefsir'den ayırdıktan sonra ortaya konabileceği söylemini de değerlendirir. Buna göre soru-cevap formunda şöyle der:

Eğer sen “Tefsir’den Kıraati ayırdıktan sonra tarifini yaptı” dersen; deriz ki, “el-hamdülillah” ifadesinin iki zammeli veya iki kesreli olması, “eenzertehüm” ifadesinin tahkikli, tahfifli ve elif’in kaynaşmasıyla okunması gibi birçok yerde manada bir değişme olmaksızın okuma söz konusudur. Bundan dolayı da açıklama (şerh),

açıklanılana uygun olmaz.¹⁷ Zira o, tanımında kelamın hallerine yönelik araştırmayı murad-ı ilahî ile sınırlandırmıştı. Bu durumda Kıraatin bir kısmı tanımın içine girerken bir kısmı tanımın dışına çıkmak zorunda kalır. Şayet Kıraati dikkate almadan tanımlı yaptığı söylenirse bu durumda murad-ı ilâhî tam olarak gerçekleşmeyeceği için tanımdan hedeflenen de tahakkuk etmeyecektir. Bundan dolayı Molla Fenârî'ye göre Tefâtânî'nin, Kıraati ayırdıktan sonra Tefsir'i tanımladığı söylenemez.

İkinci olarak Molla Fenârî'ye göre haysiyet kaydı olarak zikredilen "murada delalet etme" ifadesi şayet mutlak olarak söylenmişse muradı kendisine konu edinen edebî ilimler de buna dâhil olur. Yukarıda da söylendiği gibi Molla Fenârî'ye göre Tefâtânî'nin bunu kast etmiş olması imkân dâhilindedir.

Eğer Tefâtânî'nin tanımındaki muradla Allah Teâlâ'nın kelamı kastedilirse –ki hakikî anlamda (nefsu'l-emr) murad ifadesiyle bu kastedilir- Molla Fenârî'ye göre Tefsir'le ilgili yapılan araştırmalar bunu ifade etmez. Çünkü Tefsir, genellikle âhâd rivayet yoluyla veya Arap diline dayanan dirayet yoluyla icra edilmektedir. Ona göre bu ikisi de zan ifade eder. Çünkü herkesin anlayışı, kapasitesi (istidadı) miktarıdır. Bu görüşünü delillendirmek adına Molla Fenârî, ulemanın (meşâyih) imanla ilgili "Allah'a ve Onun muradı üzere katından getirdiğine iman ettim. Resulullah'a ve onun muradı üzere söylediği şeye iman ettim." ifadelerini söylediklerini aktarır.

Bundan dolayı Molla Fenârî'ye göre imanla ilgili bir hususta bile kendi ikrarıyla birlikte murada işaret edilirken, Tefsir gibi büyük oranda zan üzerine inşa edilen bir ilimde müfessirlerin, muradla Allah'ın muradını kast ettiklerini söylemek doğru olmaz. Nitekim o, kendi söylemini güçlendirmek adına Mâturîdî'nin¹⁸ "Te'vilat"ta bu manayı tekrarladığını¹⁹ da aktarır. Mâturîdî'nin ifadelerinde açıkça vurguladığı gibi tevil, Allah Teâlâ'nın muradından haber vermek değildir.²⁰

Molla Fenârî, müfessirin iddiasından murad-ı ilâhî'nin kastedildiği düşünülürse bunda iki yönden garipliğin olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi, her müfessire hatta her kişiye nispetle bir Tefsir ilmi'nin olmasıdır. Burada Molla Fenârî, Tefâtânî'nin Fıkıh tanımında Sadru's-Şeria'ya (ö. 747/1346) yaptığı itirazı hatırlatır ve Tefsir için de

¹⁷ Fenârî, Aynu'l-A'yân, s. 4; (vr. 3a). Başka bir ifadeyle açıklanan şey, açıklanmak istenilene uygun olmaz.

¹⁸ Molla Fenârî, eserinde Mâturîdî'yle ilgili "alemu'l-hüdâ" nitelemesini kullanır. Bkz. Fenârî, Aynu'l-A'yân, s. 4; (vr. 3a).

¹⁹ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Mâturîdî (333/944), *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, thk. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005, I, 3.

²⁰ Bk. Mâturîdî, *Te'vilât*, I, 3. " لأنه لا يخبر عن المراد، ولا يقول: أراد الله به كذا... "

böyle bir durum olduğunun “zannedildiğini”²¹, hâlbuki Tefsir’deki çokluğun çoklu hakikatler (hakikat-i neviyye) anlamında değil, bilakis alıcıların kabiliyetlerinin farklı olması sebebiyle meydana gelen cüzî ihtilaflardan kaynaklandığını belirtir. Başka bir ifadeyle Molla Fenârî, müfessirlerin farklı hakikatler ortaya koyan kişiler değil, aksine kişilerin kendi bireysel altyapılarını dikkate alarak oluşturdukları farklı bakış açılarının sonucu “cüzî” ihtilafları ortaya koyan kişiler olduğu görüşündedir.

Bu arada konuyla ilgili Molla Fenârî, “Şeyh” diye ifade ettiği Sadreddin Konevî’nin (ö. 672/1273) “mâlîki yevmi’d-din” ayetinin tefsirinde sahih rivayet veya sahih dirayetle Kur’ân lafzını açıklayan manaların hepsinin Allah’ın muradı olduğunu söylediğini belirtir.²² Molla Fenârî, bunun herkese göre olan hakikatle ilgili değil, aksine kişilerin mertebelerine ve kabiliyetlerine göre olduğunu ekler. Yani hakikat tek olmakla birlikte farklı farklı tezahürleri olabilir. Konevî’nin burada kullandığı “hepsinin Allah’ın muradı olması” Molla Fenârî’ye göre tabiri caizse bir hakikatin tecellîlerinin çokluğudur. Molla Fenârî’nin eserinde Konevî’yi anması ve ona “şeyh” diye hitap etmesi önemlidir. O, ayrıca eserinde “Şeyhu’l-kebir” ifadesiyle de Muhyiddin İbn Arabî’yi kastetmektedir. Haddi zatında bu tavır Osmanlı kuruluş döneminin baskın özelliklerindedir. Yani ilim ile irfan mezcedilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla Molla Fenârî’de de bu arka plan temel bir özellik olarak tezahür etmektedir.²³

Müfessirin söyleminden murad-ı ilâhî’nin kastedildiği iddiasındaki ikinci gariplik ise zihnin, bilindiği üzere lafızların manalarıyla ilgili olarak o şeyin kendisine (nefsu’l-emr) yani hakîkî anlama gitmesidir. Murad denildiğinde de hakîkî anlam yani “Allah’ın muradı” anlaşılır. Hâlbuki Tefsir eylemindeki murad, çoğunlukla mecâzîdir. Molla Fenârî’ye göre Teftâzânî’nin tanımında ortaya koyduğu “murada delalet etmesi”

²¹ Teftâzânî, *Şerhu’t-Telviḥ ale’t-Tavzîḥ*, thk. Zekeriyya Umeyrat, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996, s. 18.

²² Bkz. Ebu’l-Meâlî Sadreddin Konevî (672/1273), *Fatiha Suresi Tefsiri: İcazûl-beyan fi te’vili ümmi’l-Kur’ân*, çev. Ekrem Demirli, İz yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 275.

²³ Molla Fenârî’nin vahdet-i vücûdçu yönü için bkz. Mustafa Aşkar, “Osmanlı Devletinde Alim Mutasavvıf prototipi olarak ilk Şeyhulislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Düşüncesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXVII, Ankara, 1997, s. 385-401. Mustafa Aşkar, “Molla Fenârî’nin (ö. 834/1431) ‘Şerhu Dibâceti’l-Mesnevî’ adlı risalesi ve tahlili” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 14, Ankara 2005, s. 83-102. Mustafa Aşkar, “Osmanlı’nın Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi: Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu – Bildiriler-*, editörler: Tefvîk Yücedoğru vd., Bursa 2010, s. 271-290. Abdurrezzak Tek, “Molla Fenârî’nin Tasavvufî Kimliği”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu – Bildiriler-*, editörler: Tefvîk Yücedoğru vd., Bursa 2010, s. 441-458. Semih Ceyhan, “Molla Fenârî ve Bir Usul Metni olarak Şerhu Dibâceti’l-Mesnevî”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 23, 2010, s. 75-115.

şeklindeki mutlak ifadenin takyîd edilmesinin zorunluluğu doğru bir tanım için gereklidir.²⁴

Son olarak Molla Fenârî'ye göre Tefâtânî'nin tanımında geçen ilim ifadesi genellikle asılları, (usul) kaideleri veya melekeleri bünyesinde taşır. Ancak Ona göre Tefsir ilminde birkaç yer hariç cüzlere ayırabileceğimiz kaideler yoktur. Ancak inayetle (Allah'ın yardımıyla) cüzlere ayırabileceğimiz kaideler söz konusu olabilir.

Molla Fenârî'nin tanımları merkeze alarak yaptığı değerlendirmeleri kendi tanımı için bir hazırlık aşamasıdır. Tanımlarda gördüğü eksiklikleri ve fazlalıkları dikkate alarak kendi tanımına giriş yapmış olur. Bu değerlendirmeleri ışığında Molla Fenârî'ye göre Tefsir ilminin tanımı şu şekildedir:

علم التفسير: معرفة أحوال كلام الله تعالى من حيث القرآنية ومن حيث دلالاته على ما يعلم أو يظن أنه مراد الله تعالى بقدر الطاقة الإنسانية

Tefsir ilmi, insanın gücü ölçüsünce hem Kur'ânîliği/Kur'ân oluşu hem de Allah'ın muradı olduğu bilinen veya zannedilen şeye delaleti bakımından Allah'ın kelamının hallerini tanımaktır (marifet).²⁵

3. Molla Fenârî'nin Tanımının Özellikleri

Kanaatimizce Molla Fenârî'nin tanımının özelliklerini ortaya çıkarmak maksadıyla şu sorulara cevap verilmesi yerinde olur: Molla Fenârî'nin tanımını diğer tanımlardan ayıran noktalar nelerdir?²⁶ Tefsir ilmi tanımlarına ne tür bir katkı yapmıştır? Ya da Tefsir ilmine ne tür bir yön vermiştir? Molla Fenârî'nin tanımında şu noktaların ön plana çıktığını görmekteyiz: Tefsir'in diğer (dînî) ilimlerden ayrılması, Tefsir'deki muraddan kastın ne olduğu, Tefsir'in marifet oluşu ve tanımda müfessirin ön plana çıkmasının sonuçlarıdır.

Her şeyden önce şekil açısından bakıldığında Molla Fenârî, meseleyi Keşşâf şerhlerinde yapılan Tefsir ilmi tanımlarından alarak Fatıha suresine dair yazacağı Tefsirin mukaddimesinde başlı başına bir bölüm olarak kabul edebileceğimiz tarzda konu edinmiştir. Burada Tefsir ilminin tanımını, Tefsir ilmine duyulan ihtiyacı, Tefsir ilminin mevzûsunu ve Tefsirde faydalanılan ilimleri incelemiştir. Bunun, Tefsir ilmine

²⁴ Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 5; (vr. 3a).

²⁵ Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 5; (vr. 3b).

²⁶ Molla Fenârî'nin Tefsir ilminin mahiyetiyle ilgili görüşleri için bkz. M. Taha Boyalık, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 18, 2007, s. 73-100.

yönelik bir sistem inşa etme hedefine matuf bir eylem olduğu açıktır. Bu anlamıyla o, kendisinden önceki görüşleri basit bir şekilde derleme yapmayı değil, ciddi bir süzgeçten geçirerek düzenlemeyi hedeflemiştir. Molla Fenârî, genel olarak Anadolu’da iki ekolün devamı olarak görülür. Birincisi, Kelamcı Fahreddin Râzî ekolünün Anadolu’daki önemli temsilcilerindendir. İkincisi ise Muhyiddin İbn Arabî ve öğrencisi Sadreddin Konevî’nin dillendirdiği “vahdet-i vücud” (Ekberî) ekolünün temsilcilerindendir. Râzî İslam düşünce birikimine işaret ederken vahdet-i vücud bu birikimin yeniden aktif hale getirilmesindeki yardımcı unsurdur. Yukarıda da gördüğümüz üzere kendisi Tefsir ilminde temel olarak Râzî geleneğini dikkate almakla birlikte, Ekberî ekolünü de tamamlayıcı unsur olarak kullanmıştır. Nitekim Tefsir ilmini müteahhirin dönemi ilim geleneğinin bu iki söylemi üzerinden mezcetmiştir. Başka bir ifadeyle o, bu iki ekol üzerinden mevzû, mebâdî ve mesâil kısımları belirlenmiş bir “Tefsir ilmi” tanımı oluşturma çabasındadır.

Mantık ilminin tanımlama yöntemi merkezinde Molla Fenârî’nin tanımına baktığımızda O, mantıkçıların yaptığı gibi tanımı cins ve fasıl olarak değil, bilakis efradını câmi ağyarını mâni bir şekilde incelemektedir. Başka bir ifadeyle o, “tarif” yapmaktadır. Tarif klasik literatürde ikiye ayrılır: Birincisi, “tarif-i hakîkî” ki bundan “tam tanım” yani yakın cins ve yakın fasıldan oluşan tanım kastedilmektedir. İkincisi ise “tarif-i lafzî” ki bu da manaya delaletini daha açık kılmak için söylenen her lafızdır.²⁷ Bu manada Molla Fenârî’nin tanımının ikinci gruptan olduğu açıktır. Genel olarak bakıldığında Tefsir ilmine yönelik bütün tanımlar efradını câmi ağyarını mâni olmaya çalışır. Yani Tefsir ilmi tanımlarında tarif-i hakîkî değil, tarif-i lafzî dikkate alınmıştır. Bu anlamda diğer tanımlarla Molla Fenârî’nin tanımı arasında bir farklılık yoktur. Ancak Molla Fenârî’nin diğer tanımlara yönelik bütün eleştirileri biraz önce aktardığımız üzere bunun tahakkuk etmemesi üzerinedir.

İçerik açısından Molla Fenârî, tanımında Tefsir ile diğer ilimler arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koymaya çalışır. O, tanımda ayırt etmeye çalıştığı ilimleri ele almadan önce, Tefsir ile Kıraat ilmi arasındaki ilişkiye değinir. Ona göre her ne kadar Kıraat ilmi Tefsir ilminin bir cüzü olsa da tanımında dikkate almadığını Teftâzânî üzerinden ortaya koyar. Bu, Kıraat’ın başlı başına önemli olmasından

²⁷ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1253, s. 28.

kaynaklanmaktadır. Tıpkı göz hekimliğinin Tıptan; Ferâiz'in İlm-i Ahkam'dan ayrı bir ilim kabul edilmesi gibi Kıraat da Tefsir'den ayrı bir ilimdir.

Tanımda ise Molla Fenârî, “Kur’ân olmaklığı” ifadesiyle murad-ı ilâhîyi konu edinen Kelam ve Fıkhı, tanımın dışında bırakır. Zira bu ilimler “Kur’ân olmaklığı” yönünden değil “kaynak” olması açısından Kur’ân’daki muradı konu edinirler. Edebî ilimler de aynı şekilde “kelam” olduğundan dolayı Kur’ân’ı konu edinirler. Dolayısıyla Molla Fenârî’nin “haysiyet”le sınırlandırması bu ilimleri dışarıda bırakır. Burada bir noktanın altını çizmeliyiz ki tanımdaki Tefsir’in müstakilliyetini ortaya koyma vurgusu ile Tefsir’in değişik ilimlerden faydalanması (istimdad) iki farklı şeydir.²⁸ Zira tanımda hedef, Tefsir’in diğer ilimlerden farklı olarak neden var olduğunu belirlemek iken²⁹ Tefsir eyleminde (özellikle dirayette) asıl hedef, müfessirde cüzî farkları oluşturan şeyi, yani farklı ilimlerdeki birikimi kullanmasıdır.

Tanımda ön plana çıkan diğer bir nokta “murad”la kast edilenin Allah’ın muradı mı yoksa müfessirin murad olarak zannettiği şey mi olduğu meselesidir. Molla Fenârî’ye göre Tefsir’de ortaya çıkan bilgi büyük oranda âhâd haber ve Arapça bilgisiyle bağlantılı oluşan zandır. Dolayısıyla murad ifadesinden Allah’ın muradının kast edildiğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Molla Fenârî, Tefsirde oluşan bütün bilgileri zan olarak değerlendirmez. Hakkında rivayet olmasa da sahih aklın oluşturduğu şeyin de Tefsir’de mümkün olduğunu düşünür. Nitekim tanımında “bildiği” ifadesiyle bunu kast eder. Buna delil olarak da Bakara suresi 2. ayetindeki “لَا رَيْبَ فِيهِ” ifadesini örnek olarak verir. Şöyle ki ayetteki “رَيْبَ /rayb” ifadesiyle ilgili sahih bir rivayet mevcut olmasa da buna aynı anlama gelen “شَكَّ /şekk” şeklindeki yorum, doğru olarak kabul edilmelidir.³⁰ Bu, zan olmayıp kesin bilgidir. Bu söylem Molla Fenârî’nin Tefsir’i tamamen zan olarak kabul etmediğini de gösterir. Ancak tanımda geçen “bildiği” ifadesi “insanın gücü oranında” ortaya çıkan bir kesinliktir.

²⁸ Tefsir eyleminde Tefsir’in farklı ilimlerden istifade etmesinden hareketle Molla Fenârî’nin tefsirciliğinin uzlaştırıcılık manasında “senkretik” bir söylem olduğu düşünülebilir. Bkz. Mustafa Öztürk, “Molla Fenârî ve Tefsir’de Senkretizm”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu –Bildiriler-*, editörler: Tevfik Yücedoğru vd., Bursa 2010, s. 401-402. Ancak böyle bir söylem, öyle zannediyoruz ki Tefsir ilmini diğer ilimlerden ayıran “haysiyet” kaydının göz ardı edilmesiyle mümkün olabilir ki bu, Molla Fenârî’nin söylediği şey değildir.

²⁹ Tefsir’in nasıl bir ilim olduğuyla ilgili Modern dönemde yapılan bir çalışma için bkz. *Tefsir Nasıl Bir İlimdir, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, editör: Murat Sülün, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.

³⁰ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 6; (vr. 4a).

Son olarak tanımla ilgili üzerinde duracağımız nokta Tefsir'in ilim mi yoksa marifet mi olacağı meselesidir. Molla Fenârî, Tefâtânî'nin tanımına itiraz ederken bir şeyin ilim olmasının onun asıllarının, kaidelerinin veya melekelerinin olmasını gerektirdiğine vurgu yapar. Hâlbuki Tefsir'de onun ilim olmasını sağlayacak birkaç yer hariç yeterli sayıda kâidenin olmadığını da söyler. Bu meyanda Tefsir'e ilim ifadesinden ziyade marifet denilmesinin daha doğru olacağı tanımındaki kullanımdan açıkça anlaşılacaktır. Molla Fenârî'nin "marifet" ifadesini kullanması, bu ilmin herkesi bağlayacak küllîler noktasında yetersiz olduğunu vurgulamak içindir. Zira marifet, bir delil üzere cüzîlerin idrak edilmesidir.³¹ Küllîleri idrak etmek ise ilimdir. Molla Fenârî, bir şeyin gafletten sonra ikinci olarak idrak edilmesine de marifet demektedir.³² Bu anlamda Cenab-ı Allah'a "arif" denilemeyeceğini de ifade eder.

Burada Molla Fenârî'nin Tefsir'i ilim değil de marifet olarak ifade etmesi onun Tefsir diye bir ilim yoktur iddiasında olduğu anlamında değildir. Hatta şöyle bile söyleyebiliriz: Marifet'in olabilmesi için ilim şarttır. Bu, müfessirin farklı birikimlerle donanımlı olduktan sonra kendisinde bulunan melekeyle/marifetle ayetlere baktığında ona dair bilginin hızlı bir şekilde oluşması gibidir. Nitekim marifetle sanat arasında bu tip bir ilişkiden bahsedilebilir. Molla Fenârî'nin hedefi Tefsir'in temel özelliğini ortaya koymaktır. Yoksa Tefsir'in varlığı veya yokluğu şeklindeki bir tartışmada taraf olduğunu söylemek doğru bir tavır değildir. Nitekim Molla Fenârî'ye göre bir ilme duyulan ihtiyaç ya zâtı ya da bir matlûba vesile olması sebebiyledir. Buna göre zâtî ilim 'âlî (yüce)dir. Ya da matlûba vesile olması sebebiyle âlî (alet) ilimdir. O, ilmin zâtı için talep ediliyor olmasının, onun değerini gösterdiğini ifade eder.

İlmin (ve sanatın) değeriyle ilgili olarak da şunları söyler: "İlim, mevzusu sebebiyle değerli olabilir. Mesela, mevzusu kıymetli cevherler olan kuyumculuk sanatı; mevzusu deri olan dericilikten daha değerlidir. Aynı şekilde ilim, hedefinin/amacının (maksud) değeriyle de üstün olur. Mesela; insan bedeninin sıhate kavuşmasını hedef alan tıp, hedefi etrafı temizlemek olan çöpçülükten daha değerlidir. Ya da ilme duyulan ihtiyacın şiddeti sebebiyle ilim değerli olur. Mesela; tüm kulların dünya salahının ve

³¹ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerai'*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul, 1289, I, 5; ayrıca bkz. Taftazani, *Şerhu't-Telviḥ*, (hamişinde) s. 10.

³² Molla Fenârî, *Aynu'l-Âyân*, s. 15; (vr. 9a). Ayrıca bkz. Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 97.

ahiret felahının düzenli olması (intizamı) konusunda kendisine ihtiyaç duyulan Fıkıh, bazı vakitlerde bazı insanların ihtiyaç duyduğu Tıp'tan daha değerlidir."³³

Bu bilgiler ışığında Molla Fenârî, Tefsir'in zâtı için talep edilen bir ilim olduğunu belirtir. Zira Tefsir ilminin mevzusu, her hikmetin ve faziletin kaynağı olan Kur'ân'dır. Bu ilmin amacı/hedefi, ilmî ve amelî hikmetlerin elde edilmesi ve "keder olmayan mutluluk, hastalık olmayan sıhhat, darlığı olmayan zenginlik ve ondan sonra ölümün olmadığı hayat" şeklinde dört sonucu olan ebedî saadete ulaşmaktır. Dînî 'âcil ve âcil (tecil edilen) dünyevî kemallerin hepsinin, şer'î ilimlere ve dînî marifetlere muhtaç olması anlamında Tefsir'e duyulan ihtiyacın şiddetli olduğunu, zira bunun kaynağının "kendisine önünden ve arkasından hiçbir batılın ulaşmadığı"³⁴ Allah'ın kitabını bilmek olduğunu belirtir.³⁵

O, Tefsir ilminin zâtı için talep edilme yanında, bir Tefsir ürünü olarak zâtı için talep edilen diğer şer'î ilimlerin istinbât mahalli olması sebebiyle bir alet ilmi olarak da kabul edilebileceğini belirtir.³⁶ Bu açıklamalarda da görüldüğü gibi Molla Fenârî, Tefsir'i ilim dışı bir şey olarak tasvir etmemektedir.

Molla Fenârî'nin tanımını diğer tanımlardan ayıran dikkat çekici noktalardan birisi de "insanın gücü ölçüsünce" ifadesini tanıma eklemesidir. Diğer müellifler, müfessiri tanımlarında aktif bir unsur olarak kullanmazken Molla Fenârî tanımının en önemli unsurlarından biri haline getirir. Yukarıda da ilim ile sanat arasındaki bağlantıyı vurgulamada da gördüğümüz gibi kâideler yeterli olmayınca tanımda odak noktası metinden müfessire kaymaktadır. Nitekim diğer tanımlar Tefsir'in mevzusu ve nesnesi olan Kur'ân'a odaklanırken o, özneyle bağlantılı nesneye odaklanmakta ya da özne ve nesnenin iç içe geçmesi üzerinden tanımını ortaya koymaktadır. Molla Fenârî'nin bu görüşü Tefsir'in her daim gerekliliğine de işaret eder. Çünkü her ne kadar hakikat değişmese de bireysel farklılıklardan kaynaklanan ayrışmalar kaçınılmazdır.

Molla Fenârî'nin müfessiri tanıma dâhil etmesi, vahdet-i vücud düşüncesi içinde zikredilen "merâtib" düşüncesinin bir sonucudur. Zira Molla Fenârî hakikatin tekliğine vurgu yapmakla birlikte farklı gerçekliklerin olabileceğini, bunun istidaddan kaynaklandığını belirtir. O, Tefsir'de üretilen bilginin aslında aynı şeyi söylemekle

³³ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 17; (vr. 10b).

³⁴ Fussilet 41/42.

³⁵ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 17; (vr. 10b).

³⁶ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 17; (vr. 10b).

birlikte farklı pencerelerden bakan kimsenin oluşturduğu tablo gibi olduğu düşüncesindedir. Bundan dolayı Tefsir'i zahr, batn, hadd ve matla' şeklinde kategorilere ayırır.³⁷ Bu söylemde anlayabildiğimiz kadarıyla “yanlış” yorumdan ziyade “anlamsız/geçersiz” yorum kavramı öne çıkar. Yorumlar arası geçişler ise “inayet”le mümkün olabilecektir. Bütün yorumların üzerindeki tek hakikate ulaşılabilir mi sorusu Molla Fenârî'nin tanımındaki “insanın gücü ölçüsünce” ifadesinde karşılığını bulur. Kabul edilmelidir ki çokluk âlemindeki tecellilerin ve Allah'a giden yolların kulların nefesleri sayısınca olduğu söyleminin bizi götüreceği son nokta, bunun imkân dâhilinde olmadığıdır. Zira çok olan Bir'i müşahede edemez. Tefsir'in kural koyucu olmayıp tasvir edici olması da bununla bağlantılı okunabilir.

Literatüre baktığımızda Molla Fenârî'nin Tefsir ilmi tanımının kendisinden sonraki birçok ulema tarafından dikkate alındığını görürüz. Kâtip Çelebi, (1067/1657) Keşfü'z-zünûn adlı eserinde Tefsir ilminin tanımı ile ilgili Molla Fenârî'nin verdiği bilgilerin yeterli olduğunu belirterek aynı tanımı zikreder.³⁸ Ayrıca h. 1211 senesinde eş-Şeyh Osman adlı Osmanlı müellifi tarafından yazılan ve Mustafa Özel tarafından tahkik edilen “Kavâidu İlmi't-Tefsir” adlı çalışmanın ana gövdesi de Molla Fenârî'nin “Aynu'l-A'yân” adlı çalışmasından oluşturulmuştur.³⁹ Ancak ne ilginçtir ki Molla Fenârî'nin Tefsir ilmi tanımı kendisinden sonraki ulema tarafından büyük oranda benimsenmekle birlikte Tefsir ilmine dair görüşlerinin derinlemesine incelendiğini söyleyemeyiz.⁴⁰ Sadece “es'ile ve ecvibe” tarzı kitaplar⁴¹ üzerinden devam ettirilen bazı soru ve cevaplar bundan istisna tutulabilir. Görebildiğimiz kadarıyla bu soru ve cevaplarda da bir kıyam problemi söz konusudur. Nitekim Molla Fenârî'nin öğrencisi Kâfiyecî'nin (ö. 879/1474) tanımı şu şekildedir: “علم يبحث فيه عن أحوال كلام الله المجيد من حيث أنه يدل على المراد بحسب الطاقة البشرية bakımından Allah kelamının hallerini araştıran bir ilimdir.”⁴² Yukarıda da ifade

³⁷ Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 9; (vr. 5b-6a).

³⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, çev. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, I, 377-378.

³⁹ Bkz. eş-Şeyh Osman, *Kavâidu İlmi't-Tefsîr*, Thk. Mustafa Özel, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005. Ayrıca bkz. Mustafa Özel, “Tefsir Usûlü İle İlgili Bir Eser”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XIV, İzmir 2001, s. 309-312.

⁴⁰ Bu tespitimiz nicelikten ziyade niteliğe yönelik bir değerlendirmedir.

⁴¹ Molla Fenârî'nin öğrencisi Kâfiyecî'nin “*et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-Tefsîr*”i ve iki yüzyıl sonra aynı konuyu gündeme taşıyan Tarsûsî'nin “*Enmûzecu'l-Ulûm*”u burada zikredilebilir.

⁴² Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman Kâfiyecî, *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1419/1998, s. 30.

ettiğimiz üzere Molla Fenârî'nin tanımı üzerinden değerlendirdiğimizde “murad” a yönelik bir takyîd'in olmaması, eksiklik olarak görülecektir.⁴³ Yine Molla Fenârî'nin vefatı üzerinden yaklaşık 3 asır sonra yaşayan Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî (ö. 1145/1702), “*Enmûzec*”inde Molla Fenârî'nin zikrettiği kâide meselesinin peşine düşerek bunların neler olduğunu ortaya koymaya çalışır.⁴⁴ Arapça'nın özelliklerini kullanarak dilsel zeminde bu kâideleri belirlemeye çalışan Tarsûsî'nin, Molla Fenârî'nin hedefleri açısından yeterli olduğunu söyleyemeyiz. Zira Tefsir, Molla Fenârî'de sadece dilsel yapıdan müteşekkil bir şey değildir.

Sonuç

Makalede de ele aldığımız üzere özellikle yedinci asırdan itibaren gün yüzüne çıktını gördüğümüz “Tefsir ilmi” kavramının anlaşılmasında Molla Fenârî'nin önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim o, kendisinden önceki birikimi sunarak bu görüşleri tek tek değerlendirmesi sonucunda kendi tanımını ortaya koymuştur. Etki gücü yüksek olan bu tanım, büyük oranda kendisinden sonra da kavramın temel anlamı olarak kullanılmıştır. Bunda Tefsir'i diğer ilimlerden ayırarak müstakil bir ilim olarak ortaya koyma gayretinin önemli bir rolü olduğu kanaatindeyiz. Diğer taraftan Molla Fenârî'nin tanımının en belirgin özelliği, müfessiri tanıma dâhil ederek Tefsir eylemini devam eden aktif bir süreç olarak okumasıdır. Bu manada Tefsir'in ucu açık tabir-i caizse sonsuz bir okuma olduğu söylenebilir.

Son olarak bugüne geldiğimizde Molla Fenârî'nin Tefsir ilmi söyleminin özellikle hakikatin tamamen yok kabul edildiği ve gerçekliklerin yüceltildiği post modern dünyada hâlâ işlevselliğini koruyan bir yapıyı bünyesinde taşıdığı kanaatindeyiz.

⁴³ Kafiye için bkz. Mehmet Demirci, “Tefsir Usûlünün Felsefesi: et-Teysîr fî kavâid-i ilmi't-Tefsir Örneği”, *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, editörler: Bilal Gökür vd., Ankara, 2011, s. 295-314.

⁴⁴ Bu kaideler için bkz. Mehmet Çiçek, “Tarsûsî'nin Enmûzecu'l-Ulûm'unda Tefsir”, *Turkish Studies*, Cilt: IX/2, 2014, s. 495-521.

KAYNAKÇA

- Aşkar, Mustafa, “Osmanlı Devletinde Alim Mutasavvıf prototipi olarak ilk Şeyhulislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Düşüncesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXVII, Ankara, 1997, s. 385-401.
- “Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) ‘Şerhu Dibâceti'l-Mesnevî' adlı risalesi ve tahlili” *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 14, Ankara 2005, s. 83-102.
- “Osmanlı'nın Kuruluş Döneminde Bir İbn Arabî Takipçisi: Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu –Bildiriler-*, editörler: Tevfik Yücedoğru vd., Bursa 2010, s. 271-290.
- Boyalık, M. Taha, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair tartışmasının Tahlili”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18, 2007, s. 73-100.
- Ceyhan, Semih, “Molla Fenârî ve Bir Usul Metni olarak Şerhu Dibâceti'l-Mesnevî”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı: 23, 2010, s. 75-115.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (816/1413), *Haşiyetü'l-Keşşaf*, I-IV, Daru'l-Ma'rife Beyrut.
- et-Ta'rîfât*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1253.
- Çiçek, Mehmet, “Tarsûsî'nin Enmûzecu'l-Ulûm'unda Tefsir”, *Turkish Studies*, Cilt: IX/2, 2014, s. 495-521.
- Demirci, Mehmet, “Tefsir Usûlünün Felsefesi: et-Teysîr fî kavâid-i ilmi't-tefsir Örneği”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, editörler: Bilal Gökçür vd., Ankara, 2011, s. 295-314.
- Ebû Hayyân, Muhammed Yusuf (745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, I-VIII, thk. Adil Ahmed Abdulmevcut, Ali Muhammed Muavviz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, Lübnan, 1413/1993.
- eş-Şeyh Osman, *Kavâidü İlmi't-Tefsîr*, Thk. Mustafa Özel, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2005.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (597/1201), *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IX, 3. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984.
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-X, thk. Abdülkadir Arnavud, Muhammed Arnavud, Dâru ibn Kesîr, Beyrut, 1406/1986.
- Kâfiyecî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman (879/1474), *et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1419/1998.
- Karagöz, Mustafa, “el-İksîr fî kavâidi't-Tefsîr Örneğinde Tefsir Usûlü Yazımına Bir Katkı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, cilt IX, sayı XVII, s. 171-200.

- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-V, trc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Konevî, Ebu'l-Meâlî Sadreddin (672/1273), *Fatiha Suresi Tefsiri: İ'cazü'l-beyan fi te'vili ümmi'l-Kur'ân*, çev. Ekrem Demirli, İz yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Kutbeddin Râzî, Ebu Abdillâh Kutbüddin Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî, (766/1364), *Şerhu Müşkilati'l-Keşşaf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no: 621.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (333/944), *Te'vilatu Ehli's-Sünne*, I-XVIII, thk. Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed (834/1431), *Aynu'l-A'yân*, Atıf Efendi Kütüphanesi, no: 193.
- Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerai'*, I-II, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul, 1289.
- Aynu'l-A'yân*, Rıfat Bey Matbaası, Dersaadet 1325.
- Özel, Mustafa, “Tefsir Usûlü İle İlgili Bir Eser”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XIV, İzmir, 2001, s. 309-312.
- Öztürk, Mustafa, “Molla Fenârî ve Tefsir’de Senkretizm”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu –Bildiriler-*, editörler: Tevfik Yücedoğru vd., Bursa 2010, s.399-421.
- Seber, Abdülkerim, “Necmeddin et-Tûffî’nin “el-İksîr fi ilmi't-tefsîr” isimli eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sayı XXIV, s. 25-59.
- Sülün, Murat (editör), *Tefsir Nasıl Bir İlimdir, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mes'ud b. Ömer b. Abdullah (792/1390), *Haşiyetü'l-Keşşaf*, Süleymaniye Ktp., Fatih, no: 589.
- Şerhu't-Telviḥ ale't-Tavzîḥ*, thk. Zekeriyya Umeyrat, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1996.
- Tek, Abdurrezzak “Molla Fenârî’nin Tasavvufî Kimliği”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu –Bildiriler-*, editörler: Tevfik Yücedoğru vd., Bursa 2010, s. 441-458.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm (1367/1948), *Menâhilü'l-irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, thk. Fevâz Ahmed Zemrelî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1995.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru't-Turâs, Kahire, ty.